

ƏSGƏR ZEYNALOV

**AZƏRBAYCAN BAYATILARI QAFQAZ
REGIONUNDA**

Əsgər Zeynalov

**Azərbaycan bayatıları Qafqaz
regionunda**

Bakı – 2001

84 (Az)
Z 40

*Kitabın işıq üzü görməsində yardımçı olduğuna görə
Nəriman Əbülhəsən oğlu Məmmədova öz dərin
mürəttəbatlığını bildiririk.*

Elmi redaktoru:
filologiya elmləri doktoru, professor **Teymur Əhmədov**

Z 40. Əsgər Zeynalov: “Azərbaycan bayatları Qafqaz regionunda” (Azərbaycan dilində)

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyatı, Bakı 2001, 116 səh.

Filologiya elmləri namizədi Əsgər Zeynalov bu əsərində Qafqaz regionunda yayılmış Azərbaycan bayatlarını toplayaraq tədqiqata cəlb etmiş, onların mətnşünaslıq baxımından təhlilini vermişdir. Müəllif, xüsusilə ayrı-ayrı erməni qaynaqlarından 550-dən artıq Azərbaycan bayatlarını yazıya alaraq, elmi əsaslarla təsdiq etməyə çalışmışdır ki, ermənilərdə bayatı olmamış, onlar uzun əsrlər boyu xalqımız yaratdığı bu incilərdən istifadə etmişlər.

Z $\frac{4700000000}{M657 - 2001}$ 2001

ISBN - 5 - 89600 - 325 - X

© Ə.Zeynalov
© “NURLAR”, 2001

ÖN SÖZ

Bayatı şifahi söz sərvətimizmin incisi, misilsiz sənət abidəsidir. Xalq istedadının qaynağından süzülüb ürəklərdə yuva salan, dildə-ağızda dolaşan, nəsildən-nəsilə miras qalan bayatı mənsub olduğu xalqın özünəməxsusluğunu, mənəvi zənginliyini sübut edir.

İnsan qəlbini həyəcana gətirən, onu isindirən, mənən yüksəldən, ümüd və inam qüdrəti ilə yaşadan bayatıda ümumxalq taleyinin, dərin bəşəri hissin bitgin təcəssümünün və yüksək şəriyyətin olmasıdır. Son dərəcə lakonik, sadə sözlə dərin poetik mənə siqləti, ən ülvə hiss və duyğuları, dərin ictimai məzmunə malik yüksək fikirləri ifadə etməsi bayatının nəinki Azərbaycanda, hətta qonşu əcnəbi ölkələrdə geniş yayılmasına, ona bənzər poetik nümunələrin yaranmasına səbəb olmuşdur, Yorulmaz tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas alim Əsgər Zeynalovun Azərbaycan bayatılarının Qafqaz regionunda yeri və nüfuz dairəsi istiqamətində apardığı elmi araşdırma bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu sübut edir.

Geniş oxucu kütləsinə təqdim olunan “Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda” əsəri Əsgər Zeynalovun ədəbiyyatşünaslıq aləmində ilk uğurlu addımıdır. Yəni bu, müəllifin 1991-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasıdır, ancaq hal-hazırda beşinci kitabıdır. Mən, mərhum prof. Mirəli Seyidovla bərabər Ə.Zeynalovun elmi rəhbəri olmuşam. Əsərin ilkin adı “Azərbaycan bayatıları erməni qaynaqlarında” gedirdi. Tədqiqatçı erməni qaynaqlarında - Matenadarında-Ermənistan EA Əlyazmalar institutunda, Ermənistan Xalq yaradıcılığı evində, İrəvanda Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyində axtarışlar apararaq, 550-dən artıq Azərbaycan bayatılarını toplayaraq tədqiqatə cəlb etmiş, elmi əsaslarla sübut etməyə çalışmışdır ki, ermənilərdə bayatı olmamış, onlar uzun əsrlər boyu Azərbaycan bayatılarından istifadə etmişlər. Onu xatırladaq ki, bu əsər Azərbaycan alimlərinin erməni qaynaqlarından istifadə etdiyi son elmi iş idi.

Ancaq 80-ci illərin sonunda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar dissertasiyanın mövzusu müəyyən qədər dəyişdirildi. Gürcüstan və Dağıstanda yayılmış Azərbaycan bayatıları tədqiqatə cəlb edilərək “Azərbaycan bayatıları Qafqaz regionunda” adlanmaga başladı.

Azərbaycan bayatısının Qafqaz regionunda geniş yayılması səbəbləri də əsərdə elmi inandırıcılıqla açıqlıb göstərilmişdir. Tədqiqatçı-alim haqlı olaraq bayatının Qafqaz regionunda geniş yayılmasının başlıca səbəblərindən birini Azərbaycan dilinin gürcü, erməni və Dağıstan xalqları arasında anlaşılıqlı, müştərək bir dil olması ilə əlaqələndirir. Arxivlərdə, gürcü və erməni qrafikası ilə yüzlərlə Azərbaycan bayatılarının yazılıb saxlanması Qafqaz regionunda bu dilə bələdliyi sübut edirdi.

Qafqaz xalqlarının görkəmli şairləri, əhli qələmləri, sənətçiləri Azərbaycan bayatısından bəzi nümunələri doğma dillərinə çevirməsi, hətta öz dillərində bayatı yaratmaq cəhdi tədqiqatçının nəzərindən yayınmamışdır.

Məlum olduğu kimi, əsrlərdən bəri qonşuluqla yaşayan Qafqaz xalqları tarixən məşəqqətli həyat sürmüş, yadellilərin hücumlarına qarşı əlbir mübarizə aparmış, həmişə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamışlar. Onlar həyatın ağıl-qaralı günlərini, ictimai mühütdə olan haqsızlıq və özbaşınalıqlı, fələyin dönüklüyünü özündə təcəssüm edən dərin fəlsəfi, tərbiyəvi-didaktik məzmunlu Azərbaycan bayatısında öz düşüncə və arzularının bədii ifadəsinə görmüş, ağıl-acılı günlərində, həmçinin şənliklərdə və məclislərdə musiqinin müşayəti ilə səsləndirməkdən zövq almış, təsəlli tapmışlar. Burada bir həqiqəti də oxucunun nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, Qafqaz xalqlarının Azərbaycan bayatısına valeh olan, onu sevən və öyrənən, doğma dillərində bayatı yaratmağa cəhd edən gürcü, erməni və Dağıstan söz sərrafları və sənət adamları müəyyən nümunələr yaratsalar da öz dillərində onu orijinal şəkildə yaratmağa heç vaxt nail ola bilməmişlər. Başqa sözlə desək, bu ədəbi janrı özəlləşdirə bilmədikləri üçün bayatı onların mənsub olduqları xalqlar arasında Azərbaycan dilində vüsət tapmış, geniş yayılmışdır. Qafqaz regionunda Azərbaycan bayatısının bəşikdən ta qəbrə qədər dillərdə əzbər səslənməsi gürcü, erməni və dağıstan aşığılarının da xalq şeirinə maraqlı və diqqətini artırmışdı. Təxminən 500 gürcü, 400-dən artıq erməni və Dağıstan aşığılarının Azərbaycan dilində yazılıb-yaratması, habelə məclislərdə bayatıları oxuması və yaxud, şair Vidadinin

*küllü Qarabağın abı-həyatı,
Nərmü-nazik bayatıdır, bayatı-*

deməsi təsadüfi deyildi. Görkəmli alman türkoloqu və tərcüməçisi Əhməd Şmidenin fikrini burada xatırlamaq yerinə düşərdi. O, müsahibələrinin birində demişdir: *“Məni yandıran odur ki, rast gəldiyim bir çətinliyə ömrüm boyu çarə tapa bilməyəcəyəm. Bu da sizin bayatılarla bağlı çətinlikdir. Yanıb yaxılsam da onları almanca səsləndirə bilmirəm. Belə inciləri yaradan xalqa qibtə etməmək qeyri-mümkündür”*.

Tədqiqatçı alim Əsgər Zeynalovun əsəri Azərbaycan bayatısının öyrənilməsində yeni perspektivlər açır. Onun elmi mülahizələri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət edir.

**Filologiya elmləri doktoru,
prof. Teymur Əhmədov**

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN BAYATILARI YAZILI MƏNBƏLƏRDƏ

Bayatıların toplanması və nəşri tarixi

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim növlərindən olan bayatı uzun əsrlər boyu xalqın mədəni və mənəvi həyatında yaxından iştirak etmişdir. Onlar nə qədər səyyaha yol yoldaşı, dərddliyə həmdərd, qərribə sirdaş olmuşdur. Azərbaycan bayatıları təkcə onu yaradan xalqın arasında deyil, qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Bir çox ədəbiyyatşünaslar, yazıçı və şairlər, aşuqlar, az-çox yazı-pozudan başı çıxan poeziya həvəskarları bu bayatıları toplamış, yaxud nəşr edərək üzə çıxarmışdır. Azərbaycan bayatılarının Qafqaz regionunda yayılmasını gürcü qaynaqları da sübut edir. İlk dəfə bu barədə elmi məlumat verən filologiya elmləri doktoru Dilarə Əliyeva olmuşdur. O, gürcü qaynaqlarından topladığı bayatıların müəyyən hissəsini nəşr etmişdir. Göründüyü kimi, gürcülər öz talelərinə uyğun poetik nümunələri dillər əzbəri etmiş, hətta onları gürcü hərfləri ilə yazıya almışlar. Bunların içərisində vətən həsrəti, məhəbbət ifadə edən bayatılar, ağılar xüsusi yer tutur.

Aşuq vətən yaxşıdır.

Köynək kətan yaxşıdır

Qürbət cənnət olsa da

Ölməyə vətən yaxşıdır.

Su gəlir arxa neynim

Dəyməz yarpağa neynim.

Yarım dönüb ceyrana

Gəlməz yatağa neynim.¹

Əzizim, ulu dağlar

Çəsməli sulu dağlar

Burda bir qərrib ölüb

Göy kişnər bulud dağlar.²

Burda qarğış məzmunlu bayatı da rast gəlmək olur.

Əzizim, mənəm sənsiz,

Daha gülməyəm sənsiz.

Sən də mən tək qalasan

Necə ki, mənəm sənsiz.³

Gürcü mənbələrindəki Azərbaycan bayatılarını toplayan alimlər içərisində filologiya elmləri namizədi Həmid Vəliyevin ayrıca yeri var. O, gürcü folklor həvəskarlarının toplayıb kitablarda nəşr etdirdikləri Azərbaycan bayatılarını toplayıb üzə çıxarmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış folklor həvəskarı Vano Yesəğovun 1893-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Yeni teatr bayatıları və müxtəlif dövrlərdən gələn gürcü mahnıları” kitabından bəhs edən H.Vəliyev yazır ki, burada toplanmış bayatılardan məhəbbət motivləri mühüm yer tutur. O fikrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı bayatıları nümunə gətirir:

Yaylıq gətir, gül apar,

Sal qoynuma dürr apar.

¹ Д.Алиева из истории Азербайджанско Грузинских литературных связей. Издательство Академии наук Азербайджанской ССР. Баку, 1958, стр.168.

² D.Əliyeva. Göstərilən əsəri, səh.168.

³ D.Əliyeva. Göstərilən əsəri, səh.168.

*Bezər oldum ađlamaqdan
Gözüm yaşın sil apar.*

*Mən getsəm yar ađlar,
Səs verər yara bađlar.
Yar ki, məni görməsə
Ađlayanda qan ađlar.⁴*

H.Vəliyevin misal gətirdiyi nümunələrdə məşuqənin vəfasızlığından, dönüklüyündən bəhs edən şikayət bayatıları da vardır.

*Baxçada gülüm sındı
Qar yağdı gülüm sındı
Bivəfa yar elindən
Ah çəkdim qolum sındı.*

*Əzizim bağda yaz,
Gül üstündə bağda yaz.
Bağda nübar dərmədim
Dərdlərimi bağda yaz.⁵*

*Səni gördüm tanışa
Lazım oldun hər işə
Üzünə dodaq qoyum
Hamı desin banşa.*

*O sözü demə biza,
Qurban olaram siza.
Utan yena ayıbdır
Bizi banzatma qıza.⁶*

Tədqiqatçı qeyd edir ki, V.Yesağovun kitabı 1904-cü ildə yenidən çapdan çıxmış və gürcü ədəbi tənqidi bunu sevinclə qarşılamışdır. Gürcü tənqidçisi İ.Maçavariani “Moambe” jurnalında kitab haqqındakı resenziyasında yazmışdı: “*Bu kitab bədii əsər kimi çox əhəmiyyətli dir. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, V.Yesağov bayatıları və şeirləri özü toplayıb işləmiş tatar (Azərbaycan - Ə.Z.) və gürcü dillərində nəşr etdirmişdir. Tatar bayatıları gürcü əlifbası ilə verilmişdir. Kitabın ikinci dəfə nəşr edilməsi bu şeirlərin əhəmiyyətli olduğunu sübut edir*”.⁷

Əlbəttə kitabın ikinci dəfə nəşrində Azərbaycan bayatılarına olan maraq az rol oynamırdı.

Sonra H.Vəliyev Aleksandr Mirakaşvilinin 1907-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi bayatılar kitabından söhbət açır. O, qeyd edir ki, burada gürcü əlifbası ilə 31 bayatı Azərbaycan dilində, 20 bayatı isə Gürcü dilində oxuculara təqdim edilmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, Mirakaşvili bayatı janrının xüsusiyyətlərini yaxşı bilmiş və tərcüməçilik sahəsində zəngin təcrübəsi olmuşdur. H.Vəliyev onun gürcü dilinə tərcümə etdiyi bir sıra bayatıları yenidən Azərbaycan dilinə sətiri tərcümə edib və onların dilimizdə qarşılığını tapa bilmədiyini söyləmişdir.⁸

Məsələn o, gürcü dilində sətiri tərcümə etdiyi -

*Gəmi dəryada dayanmaz,
Ruh bədəndə dayanmaz.*

⁴ H.Vəliyev Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri. Bakı, “Yazıçı” 1984, səh.66.

⁵ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.66.

⁶ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.66.

⁷ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.68.

⁸ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.71.

*Ölümündən kim şikayətlənməz
Sevgili özgəyə qalar.*⁹

- bəndini nümunə gətirərək yazır ki, sətri tərcümədən görüldüyü kimi həmin bayatı aşağıdakı variantlara oxşasa da xeyli fərqlənir:

*Gənim dəryada qaldı
İşim fəryada qaldı
Sən mənim baxtına bax
Yar sevdim yada qaldı.*¹⁰

Tədqiqatçı belə qənaətə gəlir ki, gürcü dilinə tərcümə edilmiş bayatların Azərbaycan dilində qarşılığının tapılmaması iki səbəbdən irəli gələ bilər: ya müəllif bayatını sərbəst tərcümə etmişdir ya da o vaxtlar elə bir bayatı məşhur olmuşdur. O, ikinci variantda üstünlük verir.

H.Vəliyevin haqqında bəhs etdiyi kitablardan biri də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını mükəmməl bilən el şairi David Kiviaşvilinin 1922-ci ildə nəşr etdirdiyi “Gürcüstan süfrəsi” adlı topludur.

Həmin kitabda gürcü əlifbası ilə yazıya alınmış Azərbaycan bayatları və onların gürcüce tərcüməsi verilmişdir. Bu bayatların bəziləri qız ilə oğlanın deyişmələrindən ibarətdir:

*Əzizim tut ola,
Gilas ola tut ola.
Əl dəyməmiş gülüstan
Kölgəliyə, tut ola!*

*Əziziyəm yağ ola
Qaymaq ola, yağ ola.
Əl dəyməmiş qatıqdan
Çalxalanan, yağ ola.*¹¹

Alimin fikrincə, aşağıdakı bayatlar da folklorşünaslara məlum deyildir.

*Qarşıda odu keçdi,
Çobansız odu keçdi.
Ovçu, gözüün kor olsun
Marallar odu keçdi.*

*Əzizim, səninnəyəm,
Gəl getmə, səninnəyəm.
Bülbül gülnən əylənər
Yenə mən səninnəyəm.*

*Bu aşiq mərd atası,
Doldur ver mərd atası.
Bülbül gülnən əylənər
Neylesin mərd atası.*¹²

H.Vəliyev Gevork Matiniantsın 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Yeni mahnılar” kitabında gürcü əlifbası ilə verilmiş 17 bayatını da tədqiqata cəlb etmişdir. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, kitabdakı bayatlar bizə məlum olan bayatılardan çox az fərqlənir:

Əzizim, belə bağlar,

⁹ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.71.

¹⁰ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.71.

¹¹ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.72.

¹² H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.73.

*Kəməri belə bağlar.
Gül ötər, bülbül ötməz
Çöl olsun, belə bağlar.*

*İlana bax ilana,
Çıxıb düzdə dolana.
Məni yardan eliyən
Torba tapıb dilənə.*

*Əzizim günə düşdüm,
Kölgədən günə düşdüm.
Müxənnət, balan ölsün
Dedim ki, günə düşdüm.¹³*

Vəliyev təkcə Azərbaycan bayatılarının toplanıb müxtəlif illərdə nəşr olunmuş kitablara deyil, eyni zamanda arxiv materiallarına da müraciət etmişdir. O, Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının K.Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda 30 Azərbaycan bayatısının saxlandığı əlyazmasından söhbət açır. Onun fikrincə, bayatıların səhsiz və axıcı bir şəkildə gürcücə yazıya alınması onları toplayan şəxsin Azərbaycan dilini mükəmməl bildiyini təsdiq edir.

Bayatılar müxtəlif mövzuları əhatə edir:

*Əzizinəm oyanasan,
Qızıl gülə boyanasan.
Öpüm məxmər gözlərindən
Şirin yuxudan oyanasan.*

Bu bənd qüvvətli olsa da, heca bölgüsü baxımından bayatı tələbləri pozulmuşdur.

*Mixək əkdim dəsiynən,
Dərmədim həvəsiynən.
Məni yardan eliyənin
Günü keçsin yasıynan.¹⁴*

H.Vəliyev gürcü mənbələrindən topladığı Azərbaycan bayatılarının bəzilərini indiyədək bizə məlum olan bayatılarla müqayisə edir.

*Bulağın başı mənəm,
Üstünün daşı mənəm
Bulaq üstə qızların
Ürək sirdaşı mənəm.*

*Bulağın başı mənəm,
İçində daşı mənəm,
Hələ də bilmirsən ki,
Gecə yoldaşı mənəm.*

*Qamətin şuxdu sənin,
Əlində oxdu sənin.
Səni çoxdan sevirəm,
Xəbərini yoxdu sənin.*

Gözlərin şuxdu sənin,

¹³ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.74.

¹⁴ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.75.

*Heç eybin yoxdu sənin.
Səni çoxdan sevirəm,
Xəbərin yoxdu sənin.*¹⁵

H.Vəliyevə görə belə variantların çoxluğu bayatıların daha mühüm bədii variantlarını, elmi-tənqidi mətnlərini yaratmağa kömək göstərə bilər. Məsələn: “Əlində oxdu sənin” misrası bayatının ümumi fikri istiqaməti ilə o qədər əlaqələnmişdir. Ancaq gürcü variantındakı “Heç eybi yoxdu sənin” misrası mənaca başqa misralarla əlaqələnir, “Səni çoxdan sevirəm, xəbərin yoxdu sənin” misralarına keçid üçün fikri əlaqə rolunu oynayır.

Gürcü el şairi Anton Qanciskareli topladığı Azərbaycan bayatı və nəşrlərini - “Tatar və gürcü şeirləri” və “Məclis mahnıları” kitablarında çap etdirmişdir.

Tədqiqatçının qeydindən bəlli olur ki, A.Qanciskareli məzmun və formaca müxtəlif mənşəm nümünələrlə yanaşı, qızla oğlan arasında olan deyişmələri də kitaba daxil etmişdir:

Oğlan: *Gedirəm oturmaram,
Acı söz götürməyəm.
Quran gətir and içim,
Səndən əl götürməyəm.*

Qız: *Qaşların arasın gör,
Ürəyim yarasın gör.
Mən sənə yar demirəm,
Başının yarasın gör.*

Oğlan: *Arxalığın dərdarı,
Dər küçənin sərdarı.
Qoy adım bədnam olsun,
Əldən qoymaram yarı.*

Qız: *Hər gələn özün bilməz,
Danışar sözün bilməz.
Bulaqdan su aparar
Bulağın gözün bilməz.*¹⁶

Burada şərh etdiyimiz materiallardan görüldüyü kimi Azərbaycan bayatıları gürcü xalqı arasında geniş yayılmış və nəsil-dən-nəslə keçmişdir. Onu əzbər bilən el sənətkarları bayatını Azərbaycanca söylər, sonra onu gürcü dilinə tərcümə edər, dinləyicilərə başa salardılar.

Qafqaz regionunda Azərbaycan bayatılarının mənşələrindən biri də erməni əlyazmaları və şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Bu qaynaqlarda Azərbaycan bayatıları ilı yanaşı dastan¹⁷, lətifə¹⁸, klassik ədəbiyyatımızın Nəsimi¹⁹, Nəimi²⁰, Füzuli²¹, Vaqif²², Xəstə Qasım²³, və digər görkəmli nümayəndələrin əsərləri özünə yer tapmışdır.

Azərbaycan bayatılarının ermənilər arasında ilk dəfə nə zaman, harada və kim tərəfindən toplanması barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Ancaq hələlik əldə olan məlumata görə

¹⁵ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.76.

¹⁶ H.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh.80.

¹⁷ Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi G.Tarverdiyanının arxivi iş nömrə-86.

¹⁸ Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi G.Tarverdiyanının arxivi iş №108.

¹⁹ M.Seyidov. Erməni mənşələri Nəsimi haqqında Azərbaycan SSR EA “Xəbərləri”, 1955, №6, səh.97-101; B.Çukazyan. Nəsiminin bir neçə qəzəli haqqında “Ədəbi Ermənistan” məcmuə 2-ci kitab İrəvan “Haypethrat” 1959, səh.265-277.

²⁰ L.Hüseynzadə. Nəimi haqqında bəzi qeydlər. “Ədəbi Ermənistan” məcmuə 3-cü kitab İrəvan “Haypethrat” 1960, səh.221-231.

²¹ Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi G.Tarverdiyanının arxivi iş №73, səh.8b.

²² Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi G.Tarverdiyanının arxivi iş №75, səh.8.

²³ Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi G.Tarverdiyanının arxivi iş №73, səh.16.

Azərbaycan bayatılarını ilk dəfə Elyas Muşəğ toplamışdır. O, 1721-ci ildə yazıya aldığı “Nəğmələr” kitabına bir sıra aşiq şeirləri ilə birlikdə xeyli Azərbaycan bayatısı daxil etmişdir. Bu bayatıları prof. Mirəli Seyidov 1959-cu ildə “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində çap etdirmiş, beləliklə də təxminən iki əsr yarımına yaxın arxivdə saxlanan bayatılar elm aləmində bəlli olmuşdur.²⁴

Bir il sonra, yəni 1960-ci ildə prof. M.Seyidov “Azərbaycan SSR EA xəbərlərində” erməni əlifbası ilə yazılmış həmin bayatıları geniş bir müqəddimə ilə çapa vermişdir.²⁵

Tədqiqatçı alim öz müqəddiməsində Elyas Muşəğın topladığı bayatıları şərti olaraq üç hissəyə bölmüşdü: bir hissə çap olunmuş bayatılar, digər hissə zamanəmizə gəlib çatmış əsərlərdir, üçüncü növ bayatılarsa çap olunmuş bayatıların orta əsr variantlarıdır.²⁶

Professor M.Seyidov bayatıların mətnşünaslıq baxımından da təhlilini vermişdir.²⁷

Elyas Muşəğın topladığı bayatılar əsasən məhəbbət motivindədir. Burada nəsihət bayatılarına da təsadüf olunur:

*Baba der bəs nədür,
Yuxu adam əsnədür,
Gec yatmaq tez qalxmaq
Dövlət dəgül bəs nədür.*²⁸

və yaxud onun əksi

*Baba der bəs nədür
Yuxu adam əsnədür,
Tez yatmaq gec oyanmaq
Yasar dəgül bəs nədür.*²⁹

Professor M.Seyidov Elyas Muşəğın topladığı bayatılardan “Azərbaycan Erməni ədəbi əlaqələri” kitabında da bəhs etmiş, Azərbaycan bayatılarının erməni xalqı arasında yayılması səbəblərinə öz münasibətini bildirmişdir.³⁰

XVIII əsrin birinci yarısında Elyas Muşəğın yazıya aldığı “Nəğmələr” kitabı ilə bir dövrdə Lələnin erməni əlifbası ilə üzə köçürülmüş bayatıları da uzun müddət xəbərsiz halda arxivlərdə qalmışdı.³¹

Hal-hazırda Matenadaranda saxlanılan bu bayatılar haqqında ilk məlumat verən folklorşünas alim İsrəfil Abbasov olmuşdur.³²

Həmin bayatıların ilk çapı da onun adı ilə bağlıdır. Lələnin bu mənbədə toplanmış bayatılarının hamısı “lələ”, “lələ der”, “men lələ der” sözləri başlayır.

*Mən Lələ der düşər ab,
Nerdən yağmur düşər ab.
Nazlım səqir olanda
Verməz bahadu şərab.*³³

Lələnin bayatıları içərisində bağlama şəklində olanlarına da təsadüf edilir. Məsələn:

Mən lələ der qalamı

²⁴ M.Seyidov. Erməni Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 24 yanvar, 1959.

²⁵ M.Seyidov. Erməni Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. Azərbaycan SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1960, №3, səh.87-101.

²⁶ Həmin mənbə, səh.91.

²⁷ Həmin mənbə, səh.91-92.

²⁸ Həmin mənbə, səh.99.

²⁹ Həmin mənbə, səh.99.

³⁰ M.Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər). Bakı, “Elm”, 1976.

³¹ Matenadaran əlyazması №10492, tarix XVIII vərəq 9-14.

³² İ.Abbasov “Azərbaycan folkloru”. XIX əsr erməni mənbələrində, Bakı. “Elm” 1977.

³³ Matenadaran, Əlyazması №10492, tarix XVIII vərəq 9a.

*Bu saraymı, qalamı.
Kim icat etdi görüm
Bu kağız bu qələmi.*³⁴

Bəs Lələ kimdir? Lələni ilk dəfə bayatı müəllifi kimi təqdim edən prof. M.Seyidov olmuşdur. O, yazırdı: “*Baba, lələ adları ilə başlayan bayatılar eyni adlı yaxud təxəllüslü müəlliflərin əsərləridir*”.³⁵

Bu mülahizəyə şübhə edən alimlərimiz də oldu.³⁶

Lakin filoloji elmlər namizədi Sədnik Paşayev uzun və gərgin axtarışdan sonra Lələnin yaşadığı yeri, kəndləri, dəfn olunduğu qəbiristanlığı və hətta onun qəbrini də müəyyən etdi. Lələ Füzuli rayonundakı Əhmədialılar və Qazaxlar kəndlərinə yaxın olan Arqalı və Baba künbəzlərində, yaz-yay aylarında isə Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin üst yanında olan Lələ dağında çardağ qurub yaşamışdır.³⁷

Lələ bayatılarının birində yaşadığı yerin adını da göstərmişdir:

*Lələ yerin Arqalı
Mələməz ay arxalı*

*Kəsəkəs meydanında
Namərd qaçar əl qalı.*³⁸

Bu axtarış və tapıntılar prof. M.Seyidovun fikrinin düzgünlüyünü təsdiq etdi. Lələnin bayatıları onun qüdrətli sənətkar olduğunu göstərir.

Erməni mənbələrində bağlama şəklində olan Azərbaycan bayatlarına tez-tez rast gəlinir. Bağlamaların bəzilərinin cavabı açılır, bəziləri isə cavabsız qalır. Yəqin ki, bağlama şəklində olan bayatılar dəyişmələr nəticəsində yaradılmışdır. XVIII əsrdə toplanmış mənbədəki bayatılar arasında bağlama şəklində olmayanlar azlıq təşkil edir:

*Çağırram sel axar
Yağmur yağar sel axar
Quraqlığa düşənin
Çəşmələrində sel axar.*³⁹

Bəllidir ki, bayatının şəkillərindən biri də ağılardır. Ağılar matəm yerlərində deyilir və insana müəyyən dərəcədə təsəlli verir. Ancaq mənbələri araşdırdıqca aydın olur ki, ağılar yalnız yas yerlərində deyilməkdə kifayətlənməyib, daha geniş şəkildə işlənərək məzar daşları üzərinə də həkk olunmuşdur. Bunlar əlyazmalarda da “Məzar daşına yazılmış bayatılar” başlığı altında getmişdir:

*Bu cahanının ömrü azdır
Keçən günlər duyulmazdır.
Hər kişinin şol məkanı
Nəhayəti bu məzardır.*⁴⁰

Bu mənbədə olan ağıların hamısı heç də dörd misradan və yeddi hecadan ibarət deyildir. Bunların bir çoxu sərbəst şeiri xatırladır.

³⁴ Həmin mənbə vərəq 9a

³⁵ M.Seyidov “Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları”. “Azərbaycan SSR EA xəbərləri” (İctimai elmlər seriyası) 1960, səh.93.

³⁶ İ.Babayev., P.Əfəndiyev “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, Bakı. “Maarif”, 1970, səh.38.

³⁷ S.Paşayev. “Lələ erməni mənbələrində”. “Kirovabad kommunist” qəzeti 25 - fevral 1976. Lələnin məzarı və özü Azərbaycan gəncləri, 15 yanvar 1976.

³⁸ Seçilmiş bayatılar, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti 23 iyun 1973.

³⁹ Matenadaran əlyazması №3443, tarix XVIII vərəq 137a.

⁴⁰ Matenadaran iş №8084, tarix 1810, səh.83 b.

Bəzən eyni səhifədə olan ayrı-ayrı ağıların hər birinin müxtəlif tarixlərdə yazılması təəccüb doğurur:

*Bu fənada şahlıq
Görməz kimsə
Möhnətli ömürdür
Verməz heçə...*⁴¹

yaxud

*Bu ömür fənadır
Sirr vermə ona
Zənn etmə yetərsən
Hər muradına...*⁴²

Belə görünür ki, bunlar ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən yazıya alınmışdır.

Erməni mənbələrində olan bayatılar içərisində XIX əsrdə yaşayıb-yaradan tanınmış erməni aşığı Miskin Bürcünün dəftərindəki bayatılar da diqqəti cəlb edir.⁴³

Üstündə 1832-ci il tarixi göstərilən bu dəftərdə Miskin Bürcünün şeirləri toplanmışdır. Ancaq bəzi şeirlərin sonunda bayatılar yazılmışdır, folklorşünas alim İ.Abbasovun fikrincə, bu bayatıların bir qismi aşığın özü tərəfindən, ikinci bir qismi isə sonralar dəftəri vərəqləyənlər tərəfindən şeirlər arasındakı boşluqlara yazılmışdır.⁴⁴

Dəftərdə olan bayatıların yalnız ikisində aşığın adı çəkilir.

*Bürcü deyər bu sara,
Ovçu ovun bus, ara.
Sən tərlan balasısan
Qoşulma gəl bu sara.*⁴⁵

*Mən aşıq tikan batdı,
Yurd evi tikan batdı.
Bürcü deyər ayağa
Dəmirə tikan batdı.*⁴⁶

Həmin bayatıların Miskin Bürcünün özü tərəfindən yazıldığı qəbul edilə bilər. Bəs digər bayatılar haqqında nə demək olar? Professor Məmməd Hüseyn Təhmasib “Kərkük bayatıların”dan danışarkən göstərir ki, kəm sətirlərin kəm yerlərində – bayatının başlanğıcında “Bayat” adının deyildiyini iddia etmək olar. Lakin zaman keçdikcə, yəni onğona-totemə inam zəiflədikcə bu ənənə pozulmuş, ilk misraların kəm yerlərini təxəllüslə doldurmaq ənənəsi əmələ gəlmişdir. Bunu biz Xətəidə, Sarı Aşıqda, Əzizidə, Ələmidə və onlarca başqalarında görürük.⁴⁷

M.Bürcünün dəftərindəki digər bayatıların əksəriyyəti də möhz “Əzizi”, “Yox əzizi” sözləri ilə başlayır.

*Əzizi adam da var
Çox bəni adam da var
Qoyun kimi mal kimi*

⁴¹ Matenadaran əlyazması №8084, tarix 1814, səh.84 b.

⁴² Matenadaran əlyazması №1815-ci il, səh.84 b.

⁴³ Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi (Yerevan), Miskin Bürcünün arxivi iş №13, şeirlər külliyyatı (əlyazması), tarix 1832.

⁴⁴ İ.Abbasov. Göstərilən əsəri, səh.82.

⁴⁵ Miskin Bürcünün dəftəri, iş №13 tarix 1832, vərəq 20 a.

⁴⁶ Həmin mənbə, vərəq 31 a.

⁴⁷ M.H.Təhmasib. Uzaq ellərin yaxın təpələri haqqında “Azərbaycan” jurnalı 1969, №2, səh.200.

*Ölübdü adam da var.*⁴⁸

*Yox əzizi ağıldan
Düşdüm huşdan ağıldan
Həsrətini çəkməkdən
Nazik oldum ağıldan.*⁴⁹

Bu dördlüklərdə olan “Əzizi” və “Yox əzizi” sözlərinə əsasən belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin bayatılar Əziziyəm məxsusdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bayatılarının xeyli hissəsi “əzizim” yaxud “əziziyəm” sözləri ilə başlayır. Bu heç də o demək deyildir ki, həmin bayatıların hamısı Əzizi tərəfindən yaradılmışdır. “Əzizim” sözü çox güman ki, bir çox naməlum şəxslər tərəfindən yazılmış bayatılarda “Mənim əzizim”, “Sevgilim”, “İstəklim” mənalarında müraciət kimi işlənmişdir. Ancaq M.Bürçünün dəftərində iki bayatı müstəsna olmaqla, digərləri “Əziziyəm”, “Əzizim deyil, məhz müəllifin adı ilə “Əzizi”, “Yox əzizi” kimi getmişdir. Əzizinin altı misralı bayatılar yazması artıq elm aləminə bəllidir.⁵⁰

Salman Mümtaz göstərir ki, Əzizi ilə Sarı Aşıq arasında deyişmələr olmuşdur və bu deyişmələrdə onlar altı misralı bayatılardan istifadə etmişdilər:

*Mən aşıq yaxşı yarın
Çək cövrün yaxşı yarın
Bikar azar çəkməyin
Yaramı yaxşı yarın
Sən bülbül gül həsrəti
Bayqusu mən yaxşı yarın.*

Əzizi: *Əziziyəm salamat
Min səməndin salamat
Təkəbbür olma aşıq
Hər yetənə salamat at
Dilinə də dinc dursun
Başın gəzdir salamat.*⁵¹

⁴⁸ Miskin Bürçünün dəftəri, vərəq 5 a.

⁴⁹ Miskin Bürçünün dəftəri, vərəq 5 a.

⁵⁰ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası. I cild (tərtib edənlər: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov), Bakı, “Elm” 1982, səh.276-281.

⁵¹ S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı, “Yazıçı” 1986, səh.166.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Marksizm-Leninizm klassiklərinin əsərləri.
2. Маркс К., Ф.Энгелс. Сочинения. Том 3, Государственное издательство политической литературы. Москва, 1955, стр.629.
3. Kitablar.

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, “Elm”, 1977, səh.155.
2. Azərbaycan tarixi. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1961, səh.448.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. I cild, / redaktorları R.Rüstəmov, M.Şireliyev. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, səh.281.
4. Azərbaycan bayatıları / tərtib edənlər B.Abdullayev, E.Məmmədov, Q.Babazadə. Bakı, “Elm”, 1984.
5. Abdulla Şaiq. Əsərləri, III cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1972, səh.652.

-
6. Azərbaycan xalq mahnı və təsnifləri / toplayanı və tərtib edəni Q.Namazəliyev. Bakı, "Elm", 1979, səh.128.
  7. Antonyan Q. Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqələri. Bakı, Azərnəşr, 1955, səh.164.
  8. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Universiteti" nəşriyyatı, 1956, səh.328.
  9. Arif M. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, səh.620.
  10. Axundov M.F. Əsərləri III cild, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, səh.568.
  11. Bayatılar / toplayanı H.Əlizadə. Bakı, Azərnəşr, 1938, səh.144.
  12. Bayatılar / tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı, Azərnəşr, 1943, səh.268.
  13. Bayatılar / toplayıb və tərtib edəni H.Qasımov. Bakı, Azərnəşr, səh.254.
  14. Bayatılar / toplayanı A.Məmmədova. Bakı, Elm, 1977, səh.328.
  15. Bayatılar / tərtib edəni V.Vəliyev. Bakı, Yazıçı, 1985, səh.200.
  16. Babayev İ., Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı, Maarif, 1970, səh.268.
  17. Bayatılar / tərtib edəni Ş.Əfəndizadə, Abdulla Şaiq. Bakı, Azərnəşr, 1926, səh.75.
  18. Bayatılar / tərtib edəni H.Əlizadə. Bakı, Azərnəşr, 1938.
  19. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı, Gənclik, 1976, səh.299.
  20. Vəliyev H. Azərbaycan folkloru gürcü mənəblərində (XIX əsr). Bakı, Yazıçı, 1979, səh.129.
  21. Vidadi M.V. Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968 səh.66.
  22. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı. 1970, səh.350.
  23. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, səh.416.
  24. Domirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, 1979, Bakı, Maarif, səh.268.
  25. Erməni aşıqlarının Azərbaycanca şeirləri / toplayanı S.Paşayev. Yerevan, "Hayastan", 1965, səh.64.
  26. El çələngi / toplayıb tərtib edəni İ.Abbasov, T.Fərzəliyev. Bakı, Gənclik, 1983, səh.388.
  27. Əliyeva D. Ürək bir dilək bir. Bakı, Yazıçı, 1984, səh.178.
  28. Əhmədov T. Dostluq duyğuları / Azərbaycan erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, Yazıçı, 1979, səh.210.
  29. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, səh.407.
  30. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. / tərtib edəni R.Tağıyev. Bakı, Yazıçı, 1984, səh.320.
  31. İraq Kərkük bayatıları / toplayanı və tərtib edəni Q.Paşayev. Bakı, Yazıçı, 1984, səh.350.
  32. Yarəhmədov M. Azərbaycan Dağıstan ədəbi əlaqələri. Bakı, Yazıçı, 1987.
  33. Yerevanlı Ə. Erməni-Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əlaqələri. Yerevan, "Haypethrat", 1958, səh.270.
  34. Yerevanlı Ə. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. Yerevan, "Hayastan" 1968, səh.555.
  35. Yerevanlı Ə. H.Tumanyan və Azərbaycan ədəbiyyatı. Yerevan, hayastan, 1974, səh. 131.
  36. Kərkük bayatıları / toplayıb və tərtib edəni Q.Paşayevə Bakı, Azərnəşr, 1968, səh.182.
  37. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı I cild /tərtib edənlər T.Fərzəliyev, İ.Abbasov. Bakı, Elm, 1982, səh.510.
  38. Fransızca-Azərbaycanca lüğət / redaktoru M.Quliyeva. Bakı, Maarif, 1965, səh.494.
  39. Gəlimli-gedimli dünya / tərtib edənləri B.Vahabzadə, R.Bəşirli. Bakı, Gənclik, 1983, səh.160.
  40. Ramazanov Y. Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşıqları (XIX əsr). Bakı, Elm, 1977, səh.132.
  41. Ramazanov Y. XIX əsr erməni nəşrindən Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı, Elm, 1985, səh.111.
  42. Rza R. Mənim fikrimcə...məqalələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1967, səh.420.
  43. Sarı Aşıq. Şeirlər / toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı 1976, səh.90.

-
44. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları / tərtib edəni R.Tağıyev. Bakı, Yazıçı, 1986, səh.445.
  45. Seyidov M. Sayat-Nova. Bakı, Azərbaycan SSR EA, 1954, səh.156.
  46. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (orta əsrlər). Bakı, EA, 1976, səh.179.
  47. Ustad aşıqlar (şeirler). Bakı, Gənclik, 1983, səh.148.
  48. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1983, səh.226.
  49. Sovet Ermənistanında Azərbaycan kitabı / tərtib edəni S.İ.Məmmədov. Yerevan, Ermənistan SSR Dövlət kitab palatası, 1985, səh.270.
  50. Xalqın söz xəzinəsi / tərtib edəni P.Əfəndiyev. Bakı, Maarif, 1985, səh.270.
  51. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968, səh.10.
  52. Maqsumqulu. Seçilmiş əsərləri. Redaktoru B.Kerbabayev, Aşqabad, “Turkmenistan”, 1976, səh.678 (türkməncə).
  53. Türkce sözlük. Türk tarix basım evi. Ankara, 1969, səh.832, (türkce).
  54. Bayatılar / gürcü dilinə tərcümə edəni Zozomeduaşvili, Tbilisi, “Merani”, 1982, səh.74.

Rus dilində

1. Алиева И.Д. Из истории Азербайджанско-Грузинских литературных связи. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1938, стр.220.
2. Байаты / Перевод с Азербайджан В.Кафарова. Баку, Язычы, 1960, стр.120.
3. Байаты песни / Перевод с Азербайджан В.Кафарова. Баку, Язычы, 1977, стр.163.
4. Босворт К. Мусулманские династии. Москва, Издательство Наука, 1971, стр.324. .
5. Гаджиев В. Грузинские ашыги творившие на Азербайджанском языке. Автореф. канд. диссертации. Баку, 1984.
6. Горкий письмо о литературе. Москва, издателство Советский писатель. 1957, стр.642.
7. Ефендиев О. Азербайджанское государство сефевидов. Баку, издательство, Элм, 1981, стр.307.
8. Ларец. Жемчужин / Перевод и передисловия В.Кафарова. Москва, Издательство Наука, 1968, стр.215.
9. Лермонтов М.Ю. Собрание сочинения. Москва, Молодой колхозник, 1950, стр.360.
10. Короглы Х. Огузский Героический эпос. Москва, Изд., Просвещение, 1978, стр.239.
11. Рейсер С.А. Основы текстологии. Москва, изд., Провешение, 1978, стр.176.
12. Соколов Ю. Русский фольклор. Москва, Изд., Учпедгиз, 1941, стр.558.
13. Фархадов Ф.К. К изучению эпоса Кероглы / Армянская версие эпоса. Автореферат кандидатской диссертации. Москва, 1953.

Erməni dilində

1. Abovyan X. Əsərlərinin tam külliyyatı. IV, cild, Yerevan, Ermənistan SSR, nəşriyyatı, 1949, səh.384.
2. Abovyan X. Bayatılar / Müqəddime M.Abecyanındır. Yerevan, “Haypethrat”, 1941, səh.25.
3. Abovyan X. Əsərlərinin tam külliyyatı, II cild, Yerevan, Ermənistan SSR EA nəşriyyatı, 1948, səh.372.
4. Abovyan X. Əsərlərinin tam külliyyatı, V cild, Yerevan, Ermənistan SSR EA nəşriyyatı, 1950, səh.510.
5. Abovyan X. Ermənistan yaraları. Yerevan, “Haypethrat”, nəşriyyatı, 1959, səh.223.
6. Abovyan X. Əsərləri. Yerevan “Советакан грех” nəşriyyatı. 1984, səh.720.
7. Ağayan Q. Əsərləri. I cild, Yerevan, “Haypethrat” nəşriyyatı, 1961, səh.414.
8. Ağayan Q. Seçilmiş əsərləri, III cild, Yervan, “Hayastan” nəşriyyatı, 1963, səh.547.
9. Ağayan Q. Seçilmiş əsərləri, III cild, Yervan, “Hayastan” nəşriyyatı, 1964, səh.549.

-
10. Antonyan Q. Ədəbiyyatda erməni Azərbaycan dostluğu. Yerevan, "Haypethrat", 1961, səh.369.
  11. Bayatılar / Tərcümə edən S.Qriqoryan. Bakı, Yazıçı, 1979, səh.110.
  12. Bayatılar / Azərbaycan dilindən çevirən S.Qriqoryan. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1984, səh.168.
  13. Bağramyan R., Xəlilov İ. Ermənicə-Azərbaycanca lüğət. Yerevan, "Lyus" nəşriyyatı, 1978, səh.566.
  14. Derderyan A. Abovyanın yaradıcılığı. Yerevan Dövlət nəşriyyatı, 1941, səh.388.
  15. Erməni aşığı / Toplayan G.Tarverdiyan. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1937, səh.560.
  16. Erməni ədəbi tənqidinin xrestomatiyası / Tərtib edən A.Kalantaryan. Yerevan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1981, səh.620.
  17. Erməni şifahi xalq ədəbiyyatının müntəxabatı / Tərtib edən Q.Qriqoryan. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1956, səh.390.
  18. İsaçakyan A. Əsərlərinin külliyyatı. I cild, Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1950, səh.380.
  19. İsaçakyan A. Əsərləri. IV cild. Yerevan "Haypethrat", nəşriyyatı, 1969, səh.522.
  20. İsaçakyan A. Əsərlərinin külliyyatı. VI cild, Yerevan, "Советская гроч" nəşriyyatı, 1979, səh.522.
  21. Yeğanyan O. Nahapet Kuçaqın erməni əlifbasi ilə yazılmış türkcə nəğmələri. Yerevan, "Matendaran" xəbərləri, №5, 1960, səh.20.
  22. Levonyan Q. Aşıqlar və onların sənətkarlığı. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1944, səh.107.
  23. Mnaçakanyan A. Orta əsr erməni tapmacaları. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1980, səh.522.
  24. Nalbandyan M. Əsərlərinin tam külliyyatı. I cild, Yerevan, Ermənistan SSR, FAN nəşriyyatı, 1940, səh.194.
  25. Proşyan P. Seçilmiş əsərləri. II cild, Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1953, səh.628.
  26. Proşyan P. Səs və Varditer. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1953, səh.375.
  27. Proşyan P. Əsərlərinin külliyyatı. I cild, Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1962, səh.462.
  28. Ter-Mkrtyçyan Q. Ermənişünaslığın tədqiqatları. Yerevan, Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1979, səh.539.
  29. Hakopyan T.X., S.D.Melikbaxşyan, H.X.Bersetyan. Ermənistan toponimləri. I cild, Yerevan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1986, səh.991.
  30. Crbaşyan E.D., H.Maxçanyan. Ədəbiyyatşünaslıq lüğəti, Yerevan, "Lyus", 1980, səh.350.

Məqalələr (Azərbaycan dilində)

1. Ağa Laçınlı, Müəllifi məlum bayatılar. ADU-nun elmi əsərləri / Dil və ədəbiyyat seriyası. 1973, №6, səh.163-164.
2. Qasımov A. "Bayat boyu", "Bayat sözü", "Bayatılar". Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm nəşriyyatı 1984, səh.1.
3. Vurğun S. Böyük şairə uzun ömür. Ədəbi Ermənistan məcmusi, II kitab, Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1959, səh.182.
4. Yeğanyan O. Cənubi Azərbaycan folklorundan bir səhifə. Ədəbi Ermənistan məcmuəsi. II kitab. Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1959, səh.331-351.
5. Maqsudov F. Söz sənətimiz haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxdıq, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1984, səh.198-201.
6. Tehmasib M.H. Dədə Qoqud boyları haqqında. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına aid tədqiqlər. I kitab, Bakı, 1961, səh.253.
7. Hüseyinzadə L. Nəimi haqqında bəzi qeydlər. Ədəbi Ermənistan məcmuə. II kitab, Yerevan, "Haypethrat" nəşriyyatı, 1960, səh.221-237.

-
8. Çukazyan B. Nəsiminin bir neçə qəzəli haqqında. “Ədəbi Ermənistan”, məcmuə, II kitab, Yerevan, “Haypethrat” nəşriyyatı, 1959, səh.265-271.

Arxiv sənədləri (Y.Çarens adına Ədəbiyyat və İncəsənət muzeyi)

1. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Teatr fondu, dəftər 17.
2. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. İş №15, səh.16.
3. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Teatr fondu G.Tarverdiyanın arxivi, dəftər №15, səh.48-63.
4. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №1, səh.50.
5. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №73.
6. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №73, səh.8 b.
7. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №79.
8. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №86.
9. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №75, səh.8 b.
10. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №87.
11. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №37, səh.110.
12. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, defter №19 q.
13. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №108.
14. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №54, səh.43, tarix 1944-1947.
15. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. G.Tarverdiyanın arxivi, iş №24, dəftər 30.
16. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Miskin Bürcünün arxivi, iş №13 / şeirlər külliyyatı əlyazması, tarix 1832.
17. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Qusan fondu, S.Azadyanın arxivi iş №14, tarix 1907.
18. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Qusan fondu, iş №51.
19. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Qusan fondu / toplayanı H.Muradyan, tarix 1851.
20. Ədəbiyyat və incəsənət muzeyi. Qusan fondu, iş №10. Gürcü Novenin şeirləri, səh.36-38, tarix 1856.

Matenadaran

1. Lələnin bayatıları. Matenadaran əlyazması. №10492, tarix XVIII, vərəq 9-14
2. Matenadaran əlyazması. İş №3243, tarix XVIII, vərəq 137.
3. Matenadaran əlyazması. İş №3443, tarix XVIII, səh.138 a.
4. Matenadaran əlyazması. №7716, səh.51b, 52a, tarix 1686.
5. Matenadaran əlyazması. №8084, tarix 1810, səh.83 b.
6. Matenadaran əlyazması. №8084, tarix 1814, səh.84 b.
7. Matenadaran əlyazması. №8084, tarix 1815, səh.84 b.

Ermənistan xalq yaradıcılığı evi

1. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №75, səh.21.
2. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №160, səh.160.
3. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. iş №180, səh.36-45.
4. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №180, səh.36-37.
5. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №186, səh.140.
6. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №64, səh.136.
7. Ermənistan xalq yaradıcılığı evi. Dəftər №183, səhifələnməyib.

Dövri mətbuat

a) Qəzetlər

1. Aşıq və yaxşı / toplayanı Ə.Axundov. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1974, 8 mart.

2. Vahabzadə B. Poeziya-şairanə baxış, vətəndaşlıq borcu. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1975, 7 iyul.
3. Vahanyan Q. Erməni klassikləri Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı haqqında “Sovet Ermənistanı” qəzeti, 1961, 20 sentyabr.
4. Vəliyev V. Bayatılarımız haqqında. “Azərbaycan” gəncləri qəzeti, 1977, 27 avqust.
5. Dəmirçizadə Ə. Bayatı haqqında. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1936, 15 may.
6. Dərbənd folkloru / toplayanlar M.Qasimov, O.Əliyev, R.Xəlilov. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1989, 14 aprel.
7. Nənələrin bayatı boxçasından / toplayanlar M.Qasimov, O.Əliyev, R.Xəlilov, “Sovet kəndi”, 1989, 4 may.
8. Dərbənd folkloru / toplayanlar M.Qasimov, O.Əliyev, R.Xəlilov. “Kommunist” qəzeti, 1990, 13 dekabr.
9. Paşayev S. Lələnin məzarı və özü. “Azərbaycan” gəncləri qəzeti, 1976, 15 yanvar.
10. Paşayev S. Lələ erməni mənbələrində. “Kirovabad” kommunisti qəzeti, 1976, 25 fevral.
11. Rəsul Rza. Gözəl insan-böyük sənətkar. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 1957, 2 oktyabr.
12. Seyidov M. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1959, 24 yanvar.
13. Seçilmiş bayatılar. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1973, 23 iyun.
14. Hacıyev V. Azərbaycan dilində yazıb yaradan gürcü aşığı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1980, 14 mart.
15. Cəfərov M.C. Maraqlı tədqiqat əsəri. “Kommunist” qəzeti, 1978, 12 yanvar.

b) Jurnallar

1. Vəliyev H. Azərbaycan bayatıları, gürcü mənbələrində. “Elm və həyat” jurnalı, 1979, №11.
2. Vəkilova A. Ömrümüzün atamla keçmiş çağların. “Azərbaycan” jurnalı, 1986, №10.
3. Qukasyan V. Bir qəsidənin izi ilə. “Azərbaycan” jurnalı, 1987, №11.
4. Dərbənd folkloru / toplayanlar M.Qasimov, O.Əliyev, R.Xəlilov. “Azərbaycan” jurnalı, 1989, №5, səh.140-144.
5. Dərbənd folkloru. “Kənd həyatı” jurnalı, 1990, №8, səh.42.
6. Məmmədov Ə. Mixail Cavaxaşvili və Azərbaycan. Azərbaycan SSR EA xəbərləri / Ədəbiyyat və incəsənət, 1980, №1.
7. Əmin Abid. Türk xalqları ədəbiyyatında “mani” növü və Azərbaycan “bayatılarının” xüsusiyyəti. Azərbaycanı öyrənməyə yolu, 4 sayı 5. Bakı, 1930.
8. Seyidov M. Erməni mənbələri Nəsimi haqqında. Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1955, №6, səh.97-101.
9. Seyidov M. Erməni əlifbası ilə yazılmış Azərbaycan bayatıları. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1960, №3.
10. Seyidov M. Öləngin izi ilə. “Azərbaycan” jurnalı, 1965, №8.
11. Təhmasib M.H. Uzaq ellərin töhvələri haqqında. “Azərbaycan” jurnalı, 1969, №2.
12. Tehmasib M. Bayatı sözü haqqında, “Azərbaycan” jurnalı, 1979, №9.
13. Hacıyeva M. Folklorada əyniyyət. “Ulduz” jurnalı, 1965, №8.
14. Əzizə Cəfərzadə. Sinə dəftər nənələr. Azərbaycan qədim jurnalı, 1976, №8.

MÜNDƏRİCAT

Miskin Bürcünün dəftərində də Əzizinin adı ilə bağlı altı misralı bayatılara təsadüf edilir.

Yox əzizi, halalam.

Sənsən gülüm ha lalam

Aləmə haram olsam

Sənin üçün halalam

I Fəsil. Azərbaycan bayatıları yazılı mənbələrdə.....	6
<i>Bayatıların toplanması və nəşri tarixi.....</i>	<i>6</i>
II Fəsil. Azərbaycan bayatıları və Qafqaz ədəbi-ictimai	
mühiti.....	79
<i>Azərbaycan bayatılarının yayılması səbəbləri.....</i>	<i>79</i>
<i>Qafqaz ədəbiyyatşünaslığı Azərbaycan bayatılar</i>	
<i>haqqında.....</i>	<i>98</i>
Nəticə.....	116
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	118

Yığılmağa verilmişdir: 05.08.2001.

Çapa imzalanmışdır: 05.09.2001.

Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.

Ofset kağızı №1. Fiziki çap vərəqi: 7.5.

Sayı: 300 ədəd.

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyatı.

Bakı - 370004. Böyük Qala küçəsi, 41.